

Conze, E. & Reifenberg, B. 2006. Displaced Books. NS-Raubgut in der Universitätsbibliothek Marburg. Hrsg. von. Marburg: Universitätsbibliothek, (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg, 127).

Dehnel, R. 2006. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den national-sozialistischen Raubzug *Osteuropa. Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. № 1–2. Januar — Februar. S. 15–17.

Eichwede, W. & Hartung, U. 1998. *Betrifft Sicherstellung NS-Kunstraub in der Sowjetunion* Edition Temmen e. K.; 1., Auflage.

Freiherr von Reitzenstein, A. 1948. *Itinerar durch Krieg und Kunst (1940–1948)*. München: [Tilmann Breuer] Privatdr.

Kennedy Grimsted, P. 2001. *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War 2, and the International Politics of Restitution*. President and Fellows of Harvard College.

Matwijów, M. 2003. *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*. Wrocław.

Rosenberg, A. 1941. Der Mythos des XX. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München: Hoheneichen — Verlag.

Volkert, N. 2000. *Kunst- und Kulturraub im Zweiten Weltkrieg. Versuch eines Vergleichs zwischen den Zielsetzungen und Praktiken der deutschen und der sowjetischen Beuteorganisationen unter Berücksichtigung der Restitutionsfragen*. Frankfurt am Main (u.a.): Peter Land Verlag.

УДК 011:351.751.5(477)«197/198»

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264596

T. V. Dobko

ORCID: 0000-0002-5993-7856

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

O. Ya. Dudnik

ORCID: 0000-0001-5206-1129

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

T. V. Dobko

National Library of Ukraine Vernadskyi

O. Ya. Dudnik

National Library of Ukraine Vernadskyi

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦЕНЗУРИ В УКРАЇНІ: 1970–1980-ті рр.

*Bibliographic Indexes as Objects of Political Censorship
in Ukraine during 1970–1980's*

Автори статті вперше комплексно дослідили бібліографічні покажчики як об'єкти цензури в Україні у 1970–1980-х рр. Проаналізовано покажчики, опубліковані в Україні, які вилучили й заборонили органи цензури й передали до спецфондів; покажчики, видані під грифом «для службового користування»; покажчики, які було підготовлено й рекомендовано до друку, але не

видано; покажчики української діаспори, які вважались ідеологічно шкідливими й також потрапляли до спецфондів бібліотек. З'ясовано безпосередні чинники, що робили покажчики об'єктами радянської цензури, спричинили вилучення їх із загальних книжкових фондів, заборону до друку.

Ключові слова: історія України, 1970–1980-ті рр., політична цензура, дисидент, спецфонд, бібліографічний покажчик.

The paper focuses on the study of bibliographic indexes the access to which was prohibited for the general public in Ukraine during 1970–1980's. The author makes an attempt to classify such bibliographical works. The methodology is based on historical and comparative methods together with the sources analysis method. Typological as well as historical and chronological methods alongside with grouping and systematic analysis of the publications have been used. Scientific novelty and originality lie in the fact that the bibliographic indexes as objects of political censorship were studied comprehensively for the first time and introduced for scientific use.

The author concludes that during the period of 1970–1980's in Ukraine was marked by launching a broad campaign against «Ukrainian bourgeois nationalism» and introduction of political censorship of printed materials. The authorities considered public funds as ideologically inappropriate and socially dangerous, therefore the functions of public funds were transferred to the special funds. The introduction of political ban on bibliographic indexes in the late 1960's and early 1970's reflected the ideological pressure. The books of dissidents, representatives of the «executed revival», the Ukrainian diaspora were subjected to party criticism, political censorship and excluded from the main funds of libraries and bookstores. It was forbidden to mention them in bibliographical editions. The process of removing secrecy from special funds and consequently disbanding them followed by transferring the banned books to the general funds and making them available to public began in the late 1980's. However, important bibliographic works that were completed for publication, but were not published, are still little known and inaccessible to readers. It is necessary not only to create a register of such bibliographic indexes, but also to find their manuscripts and introduce them into scientific use.

Keywords: history of Ukraine, 1970–1980's, political censorship, Dissident, bibliographic index, special fund.

Актуальність теми дослідження. На формуванні та розвитку української культури позначилося багаторічне панування в Україні за радянських часів ідеології й політики комуністичної партії. Так, з часу розпаду СРСР і донині для більшості читачів, учених-дослідників, залишається невідомою низка бібліографічних посібників гуманітарного напрямку, які уклали

українські бібліографи в радянській Україні й за кордоном. Бібліографічні покажчики віддзеркалюють документальний потік за різними критеріями (видами, хронологією, змістом тощо). Для ліквідації так званих «білих плям» в історії української культури й науки необхідно розкрити інформацію про наявність підготовлених, в окремих випадках виданих, але згодом заборонених політичною цензурою бібліографічних покажчиків, недоступних для читачів 1970–1980-х рр., а нині маловідомих.

Мета статті — на основі аналізу рідкісних і маловідомих у наш час бібліографічних посібників радянської доби, з'ясувати чинники, які робили їх об'єктами посиленої уваги цензури й спричиняли заборону.

Аналіз останніх публікацій. Одним із перших порушив проблему і послідовно багато років досліджує цензурування книжкової продукції С. Білокінь. Він зробив огляд бібліографічних праць, які були знищені, сховані в спецхрані чи недопущені до видання за радянських часів (Білокінь, С. І. 1990). Учений оприлюднив для широкого загалу книгу «Список репресованої літератури»¹, в якій уперше було представлено раніше не публікований перелік заборонених видань 1920–1930-х рр. у радянській Україні. Порушували питання неопублікованих або «репресованих» наукових праць, зокрема й бібліографічних покажчиків, Л. А. Дубровіна і О. С. Онищенко (Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С. 2008). У статті В. М. Грами і П. Ю. Федорової розглядається розробка мартироложної бібліографії України (Грама, В. М. & Федорова, П. Ю. 1999). У статті С. Костилюєвої досліджено документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ (Костилюєва, С. 2005). Про цензуру друкованої продукції в Україні йдеться в монографіях О. О. Федотової, Ю. І. Шаповала (Шаповал, Ю. І. 2001; Федотова, О. О. 2009). Особливості ідеологічного контролю, директивні та розпорядчі документи щодо цензури бібліографічних посібників висвітлено в статті О. О. Федотової (Федотова, О. О. 2005). У статті Т. В. Добко досліджено рукопис неопублікованого покажчика, присвяченого Павлу Тичині (Добко, Т. В. 2020).

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи бібліографічні покажчики, користування якими були позбавлені читачі з 1970-х і аж до кінця 1980-х рр., варто систематизувати їх за кількома критеріями:

- покажчики, опубліковані в Україні, заборонені органами цензури й передані до фондів спеціального зберігання;
- покажчики, видані під грифом «для службового користування»;
- покажчики, підготовлені та рекомендовані до друку, але не видані;
- покажчики української діаспори, зарубіжні видання, які вважались ідеологічно шкідливими й також потрапляли до спецфондів.

¹ Список репресованої літератури: док. і матеріали / упоряд. Сергій Білокінь; [ред. Юрій Буряк]. Київ, 2018.

Джерельною базою дослідження бібліографічних показників, заборонених для широкого використання, є насамперед каталоги та фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), зокрема відділів науково-бібліографічної інформації, зарубіжної україніки, книжкова колекція НБУВ «Реабілітована література»¹.

Відомо, що функції цензури друкованих творів і захист державних таємниць у засобах масової інформації в СРСР з 1922 по 1991 рр. здійснювало Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт). Укрголовліт мав забороняти видання творів, що містять пропаганду, спрямовану проти радянської влади й диктатури пролетаріату; розголошують державні таємниці; сіють національну ворожнечу; є порнографічними (Кириєнко, О. Ю. 2013). Уже в 1920-ті рр. в бібліотеках створюються фонди спеціального зберігання, куди потрапляють, на думку органів контролю, «ворожа» радянській ідеології література; видання, надруковані поза межами СРСР; твори репресованих авторів.

Значно впливала на всі сфери суспільно-політичного життя СРСР ідеологічна політика КППС. Партиїні постанови визначали завдання бібліотек, зобов'язували партиїні організації, міністерства, відомства, інші установи докорінно покращити діяльність бібліотек, підвищити їхню роль як важливих опорних баз партиїних організацій з комуністичного виховання трудящих. Це мало подальший вплив на розробку відповідних заходів на місцях, пильну перевірку виданих та підготовлених до друку в Україні праць, обмеження українознавчої тематики, розвиток бібліографії на марксистсько-ленінських засадах і принципі партиїності. Як слушно зазначав Я. Д. Ісаєвич, «Тодійшній політиці була ворожа справжня бібліографія, орієнтована на повноту матеріалу в загальних реєстрах праць або на об'єктивність критеріїв його відбору в працях за спеціальною відзнакою» (Ісаєвич, Я. Д. 1996, с. 111).

Всі ці процеси, насамперед цензура друкованої продукції з боку органів партиїно-державного контролю, посилилися після хрущовської «відлиги» в СРСР загалом і в Україні зокрема. Саме кризь призму цього історичного періоду можна простежити появу в 1970–1980 рр. так званих «заборонених бібліографічних посібників», які ставали недоступними для читачів і поповнювали спецфонди.

Показники, опубліковані в Україні, заборонені органами цензури і передані до спецфондів. Не минули цензури й бібліографічні показники як джерела відомостей про документи. Найприскіпливіше цензурні та контрольні органи ставилися до показників, пов'язаних з історією України, літературознавством, мистецтвознавством, висвітленням діяльності представників наці-

¹ «Реабілітована література»: показник колекції видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України до Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / уклад. Ю. І. Левченко; наук. ред. К. П. Двірна. Київ, 2019.

ональної культури. В статті «Про становище української бібліографії», оглядаючи втрати, «яких зазнала бібліографія за маланчуківщини», С. І. Білокінь згадував, що «пустили під ніж покажчик карпатознавства Якова Прилипка, ... піддали остракізму осіб, причетних до покажчика Лесі Українки...» (Білокінь, С. 1991, с. 82). Л. А. Дубровіна і О. С. Онищенко згадували покажчики, які отримали негативну критику, зокрема «Видання АН УРСР. 1919–1967. Суспільні науки» (укладачі П. Ю. Висоцька, О. В. Бистряков, О. А. Євдокименко, К. Є. Коваленко, Ю. Л. Оберемок, О. Я. Пишоха, Н. О. Шемиць, відповідальний редактор М. М. Онопрієнко. Київ, 1969), «Розвиток археологічної науки на Україні» (1917–1966) (Київ, 1969) І. Г. Шовкопляса та ін. (Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С. 2008, с. 118–119).

Причиною заборони покажчика «Леся Українка» (укладачі М. О. Мороз, М. В. Булавицька, редактори Л. В. Беляєва, К. І. Скокан, Київ, 1972), було те, що в ньому згадувалися І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус та інші діячі української культури, погляди і творчість яких були визнані ворожими радянській владі щодо національного питання та інтернаціонального виховання. Покажчик «Видання АН УРСР. 1919–1967. Суспільні науки» (Київ, 1969) відразу після опублікування потрапив до спецфондів, адже в ньому поруч з іншими були представлені роботи С. Смаль-Стоцького, І. Дзюби та ін. У праці «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966)» І. Шовкопляса заперечення викликали інформація про твори В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського та інших. Доктору історичних наук Івану Гавриловичу Шовкоплясу були висунуті звинувачення в націоналізмі, його звільнили з роботи в Інституті археології НАН України, усунули з посади директора Археологічного музею та перевели на роботу в Центральну наукову бібліотеку (нині НБУВ).

На думку С. Білоконя, на відміну від цензури дореволюційних часів, коли цензурні органи очолювали видатні вчені, письменники тощо, «В роки культу й застою, навпаки, інтелігентів намагалися всіляко обмежити в користуванні спецфондами, а цензура підлягала людям, перед якими стояло завдання забороняти й не пускати. Аж занадто строкатий склад книжок, у той чи інший час вилучених із загальних фондів, свідчить про брак розумної й послідовної політики» (Білокінь, С. 1990, с. 69).

Історію заборони покажчика «Українське радянське карпатознавство: бібліографія праць з етнографії, фольклору та народного мистецтва» (укладач Я. П. Прилипка. Київ: Наукова думка, 1972), підготовленого в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського і надрукованого до Першої Всесоюзної конференції з вивчення культури і побуту населення Карпат, яка відбулась у листопаді 1972 р., описав відомий етнограф, доктор історичних наук, професор В. І. Наулко (Наулко, В. 2006). У покажчику підсумовано досягнення української етнології, фольклору й народно-

го мистецтва Карпатського регіону. В статті про В. Т. Зінича, відповідально-го редактора видання, зазначається, що до безпосередньої заборони книжки, яка отримала схвальні відгуки від вітчизняних і зарубіжних учасників конференції долучилося подружжя Маланчуків (дружина секретаря з ідеології ЦК Компартії України В. Ю. Маланчука Вікторія Антонівна працювала в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського), «яке організувало лист в партійні органи, звинувативши В. Т. Зінича як відповідального редактора в тому, що в переліку праць фігурували прізвища Сергія Єфремова, Володимира Кубійовича, Вадима Щербаківського, Катерини Грушевської, Івана Брика та інших видатних українських вчених, яким за радянської доби причепили ярлики «махрових українських буржуазних націоналістів» (Наулко, В. 2006, с. 108–109).

Репресивні заходи не забарилися. На бюро Київського обкому Компартії України 28 березня 1973 р. В. Т. Зінича «виключили з партії з формулюванням: За втрату політичної пильності, відхід від класових позицій в оцінці робіт українських буржуазних націоналістів» (Наулко, В. 2006, с. 109). Директору Інституту М. Сиваченку оголосили сувору догану. Обидва вони були змушені звільнитись. У квітні 1973 р. звільнили упорядника покажчика Я. П. Прилипка. Видання вилучили з відкритих книжкових фондів бібліотек. Як пізніше зазначав В. І. Наулко: «Репресивні заходи не оминили інших українських вчених. Публікації цього періоду виходили нехай і беззмістовними, проте ідеологічно витриманими» (Наулко, В. 2006, с. 110).

Нині в фондах НБУВ зберігається два примірники покажчика «Українське радянське карпатознавство» — один у колекції «Реабілітована література», інший — з дарчим написом від укладача в книжковій колекції А. П. Непокупного, переданій до фондів НБУВ 2007 р.

Покажчики, видані під грифом «для службового користування». Посібник «Бібліографії зарубіжних видань з історії України» (укладачі: Ф. П. Максименко, В. М. Рябоконь; відповідальний редактор Р. Г. Симоненко. Київ, 1971) був виданий накладом 300 примірників «для службового користування». Покажчик, який включає відомості про значний пласт видань української еміграції, славістичних та «радянськованих» центрів, готувався з «метою допомогти радянським науковцям та партійно-пропагандистському активу в рішучому викритті ідеологічних підступів антикомунізму»¹. У вступній статті наголошувалося на завданнях покажчика: «стати путівником для радянських учених і партійних пропагандистів по справжній ворожій для країни марксистів — буржуазній історіографії Української РСР»². Попри під-

¹ Бібліографії зарубіжних видань з історії України : бібліогр. покажч. / АН УРСР, Ін-т історії ; уклад.: Ф. П. Максименко, В. М. Рябоконь; відп. ред. Р. Г. Симоненко. Київ, 1971. С. 9.

² Бібліографії зарубіжних видань з історії України : бібліогр. покажч. / АН УРСР, Ін-т історії ; уклад.: Ф. П. Максименко, В. М. Рябоконь; відп. ред. Р. Г. Симоненко. Київ, 1971. С. 9.

готовку покажчика в річищі ідеологічних настанов часу, він і нині є цінним історіографічним та бібліографічним джерелом.

Прикладом покажчика, запропонованого до публікації під грифом «для службового користування», є друге, перероблене і доповнене видання покажчика відомого бібліотекознавця Василя Бабича «Твори письменників Радянської України у зарубіжних виданнях, 1945–1975» (Харків, 1977). Хронологічно перший покажчик В. С. Бабича «Твори письменників Радянської України у зарубіжних виданнях, 1945–1966» (Харків, 1968) видала Книжкова палата УРСР тиражем тисяча примірників в ошатній твердій обкладинці, на гарному папері. Покажчик отримав схвальні відгуки літературознавців та широкого кола читачів. Друге видання враховувало 1391 переклад творів українських письменників 44 мовами світу й охоплювало 1945–1975 рр. Покажчик теж хотіли пустити «під ніж», але інформацією, яку нам надала Л. В. Беляєва, котра була рецензентом і вже мала аналогічний сумний досвід бібліографічних посібників, які готувала сама чи з колегами, щоб якось зберегти унікальну працю, було запропоновано видати посібник під грифом обмеженого користування. Покажчик вийшов 1977 р., але мізерним тиражем (37 примірників). На титульному аркуші вгорі біля прізвища автора написано «Для службового користування», нижче стоїть номер 000029. Обкладинка м'яка, папір низької якості. Видно, що це не друкарський набір, а фактично звертаний рукопис машинописного примірника. Вочевидь, на заборону покажчика вплинуло те, що в ньому було наведено серед інших переклади книг В. Еллан-Блакитного, Д. Загула, М. Зерова, М. Куліша, Г. Косинки, Є. Плужника, І. Калинця та інших представників красного письменства. Розрахований на науковців, письменників, бібліотечних працівників, викладачів і студентів, покажчик фактично був недоступним для читачів. Відомостей про нього ми не знайшли й у каталозі видань «для службового користування» НБУВ. На початку 1990-х рр. В. С. Бабич передав до фондів НБУВ копію свого авторського примірника, яка зберігається в читальному залі довідково-бібліографічних видань і надається читачам.

За відомостями Я. Ісаєвича, згідно з розпорядженням одного з секретарів Львівського обкому партії «було вилучено із загальнодоступних фондів і позначено грифом «для службового користування» покажчик «Наукові праці співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР (упорядники В. Гавриленко, О. Кізлик, С. Мовчан, Львів, 1970), офіційно за те тільки, що там було названо дві статті О. Карпенка, автор яких робив дуже обережну спробу позитивно оцінити повалення монархічної влади в Галичині у листопаді 1918 р., неофіційно — за опублікування бібліографії праць Я. Дашкевича, в тому числі надрукованих за кордоном» (Ісаєвич, 2006, с. 16).

Під грифом «для службового користування» було видано покажчик праць співробітників Київського державного педагогічного інституту імені

О. М. Горького (нині Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова) «Бібліографічний покажчик Друковані праці співробітників інституту за 1958–1972 рр.» (уклали: Е. В. Татарчук, С. В. Комендат, відповідальний редактор М. І. Шкіль. Ч. 1. Київ, 1976) та інші.

Покажчики, які були підготовлені та рекомендовані до друку, але не видані. Доля рукописів більшості покажчиків, що готувалися до друку, але не були видані з ідеологічних мотивів, як і монографій, антологій, художніх творів, невідома. Друкарський набір багатьох книжок було «розсипано», а накладди інших — конфісковано та передано на спеціальне зберігання. Як згадував відомий бібліограф Лев Гольденберг, котрий творив українську літературну бібліографію в умовах партійно-радянської цензури, «Кожна бібліографічна публікація мала одержати дозвіл цензорів або їх представників у видавництвах чи великих бібліотеках. Навіть невеличкий список рекомендованої літератури на конкретну далеку від політики чи ідеології тему, виготовлений на замовлення конкретного читача, контролювали працівники сумнозвісних “спецхранів”» (Гольденберг, Л. 1994, с. 256).

У 1970-ті рр. Центральна наукова бібліотека АН УРСР (ЦНБ, нині НБУВ) була головним центром інформаційно-бібліографічного обслуговування в системі АН УРСР, всеукраїнським центром наукової літературної бібліографії. Тоді розвивалася бібліографічна шевченкіана, розгортався бібліографічний супровід академічних літературознавчих і мовознавчих досліджень, виходили покажчики, що віддзеркалювали розвиток різних галузей науки й техніки, культури, літератури та мистецтва, біобібліографічні посібники, присвячені видатним українським ученим, письменникам, громадським діячам.

Однак не все з бібліографічної продукції, що готувалось у бібліотеці, вдалося видати. Проте верстки бібліографічних покажчиків «Українське радянське літературознавство і критика» та покажчик, присвячений Павлу Тичині, що готувалися до друку в ЦНБ, укладачам вдалося зберегти.

Покажчик «Українське радянське літературознавство і критика. Українська радянська література. 1917–1970» (Київ, 1973), який уклали бібліографи Лілія Беляєва і Лев Гольденберг, зняли з видання на стадії другої верстки. Підготовлений на високому професійному рівні, покажчик, що багатоаспектно і комплексно віддзеркалював літературний процес в Україні за понад 50 років (обсягом 6205 бібліографічних записів), рекомендувала до друку вчена рада бібліотеки, але з ідеологічних причин він не був опублікований. У бібліографічних записах, що викликали заперечення представників органів цензури, фігурували прізвища М. Гориня, С. Єфремова, Г. Кочура, Л. Костенко, М. Лукаша, Н. Світличної, І. Чендея та ін. Через це весь покажчик зняли з друку.

Рукопис верстки невиданого бібліографічного покажчика, присвяченого видатному українському поету, державному і громадському діячеві Пав-

лу Григоровичу Тичині «П. Г. Тичина. Показчик літератури. 1917–1971» (Київ, 1974), зберегли у відділі науково-бібліографічної інформації НБУВ (Добко, Т. В. 2020). На той час і донині це є найгрунтовніше бібліографічне дослідження творчого доробку П. Г. Тичини і літератури про нього (обсягом 4620 бібліографічних записів). Показчик, який ретельно уклали бібліографи Іван Бойко, Євгенія Кара і Катерина Скокан, також було рекомендовано до друку, але через політичну цензуру не опубліковано. Тут заперечення органів контролю викликали згадки про репресованих письменників, літературознавців, громадських діячів М. Зерова, С. Пилипенка, Є. Плужника, Я. Чепіги, А. Шамрай, В. Юринця та ін.

Інколи підставою для заборони було включення до бібліографічного реєстру праць авторів, про арешт яких укладачі «не знали і не могли знати, якщо не слухали заборонених закордонних радіо пересилань» (Ісаєвич, Я. 2006, с. 16). Аналізуючи тотальне запровадження в радянській бібліографії «принципу партійності» і «класового підходу», мотиви вилучення й заборони книжок «репресованих», Я. Д. Ісаєвич наголошував, що «цим евфемізмом і тепер називають замордованих або безпідставно ув'язнених авторів та емігрантів, але дуже часто також праці дітей та далеких родичів “неблагонадійних” осіб» (Ісаєвич, Я. Д. 1996, с. 111). Цілком слушно вчений зазначає, що ми «маємо схилитися перед мужністю і принциповістю тих бібліографів, які свідомо йшли на ризик, намагаючись при кожній можливості «протягнути в друк тих осіб, яких режимні офіціози та їх кар’єристичні підлабунки прагнули зіпхнути до розряду “реакційних”, а тому приречених на забуття» (Ісаєвич, Я. Д. 1996, с. 111).

Показчики української діаспори. Практично вся друкowana продукція, що видавалася за кордоном, українськими націоналістичними центрами чи осередками потрапляла до фондів спеціального зберігання, що існували у великих бібліотеках. У ХХ ст. за межами України функціонували наукові, громадсько-культурні, освітні, видавничі осередки, які організовували українознавчі студії й дослідження.

Серед показників, які в 1970–1980 рр. зберігались у спецфонді НБУВ — «Бібліографічний показник наукових праць української еміграції 1920–1931» «Каталог видань Української Академії наук 1918–1930» Д. Штогрини (Чікаго, 1966), «Бібліографія праць професора Євгена Онацького 1917–1964» (Буенос Айрес, 1964), «Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців» С. Ріпечького (Нью-Йорк, 1965), «Бібліографічний показник української філателії, гербових марок і банкнотів» Ю. Максимчука (Чікаго, 1965) та ін. Показники Б. Романенчука «Бібліографія видань української літератури 1945–1970» (Філядельфія, 1974) та інші. «Бібліографічний показник української преси поза межами України» О. Фединського (за 1975–1978 роки. Клівленд, 1979), Я. Славутича «Анотована бібліографія української літера-

тури в Канаді: Канадські книжкові видання, 1908–1985» (Едмонтон: Славу-та, 1986) подавали відомості про друковану продукцію за кордоном. Потрапило до спецфонду й дослідження М. Бойка «Історичними шляхами української бібліографії» (Блумінгтон, 1984).

Відомості про бібліографічні показники, недоступні широкому колу користувачів подає видання «Реабілітована література: бібліографічний показник колекції видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України до Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова»¹. В ньому віддзеркалено колекцію видань і документів Служби зовнішньої розвідки України, що нині зберігаються в фонді Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Аналіз бібліографічного показника засвідчує, що серед широкого кола різножанрових видань були зокрема бібліографічні показники: О. Фединського «Бібліографічний показник української преси поза межами України: річник 2 за 1967 рік» (Клівленд, 1968), «Шевченко Тарас. Твори: показник видань шевченкових творів: першодруки й окремі видання та спис літератури про них» (упорядник В. Дорошенко. Чикаго, 1961) та ін.

Варто погодитися з думкою Л. А. Дубровіної і О. С. Онищенко про «тихий опір» бібліотечних працівників 1960–1980-х рр., які робили все можливе, щоб зберегти заборонені видання, не допускали знищення літератури, незважаючи на інструкції щодо цього. «У спецфонді Бібліотеки [НБУВ] збереглися майже всі видання вітчизняних опальних діячів, що підлягали ліквідації або скороченню кількості примірників... За спогадами заввідділом спецзберігання В. І. Коваль, не піднімалася рука “скоротити” за вказівкою радянських і партійних органів значну кількість примірників праці П. Шелеста “Україна наша Радянська” до однієї од. зб. (інші 4 були приховані у фондах), а також творів “буржуазних націоналістів”» (Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С. 2008, с. 118).

Отже, до спецфондів включали не лише видання, які містили державну таємницю, а насамперед праці, які влада вважала ідеологічно шкідливими й суспільно небезпечними. Це, перш за все, твори репресованих українських письменників, поетів, діячів науки, культури, громадських і політичних діячів; авторів, які емігрували з СРСР, представників української діаспори на Заході. Користуватися виданнями спецфондів дозволяли обмеженому контингенту користувачів: відповідальним партійним працівникам, комуністичним ідеологам, науковцям за спеціальними перепустками (Сенченко, М. І. 2011, с. 67).

¹ «Реабілітована література»: показник колекції видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України до Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / уклад. Ю. І. Левченко ; наук. ред. К. П. Двірна. Київ, 2019.

Демократизація всіх сфер суспільного життя, політика «перебудови» і «гласності» другої половини 1980-х рр. мали вплив і на зняття обмежень з доступу до фондів. Повернення до культурного обігу вилучених книжок, розформування спецфондів здійснювались у всіх бібліотеках, де вони були. Так, у Державній республіканській бібліотеці УРСР імені КПРС (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) від березня 1987 р. до середини 1988 р. із фондів спеціального зберігання до загальних було повернуто 6519 примірників (Бабич, Є. 1988).

У жовтні 1989 р. з нагоди відкриття нового корпусу НБУВ демонстрували виставку літератури, що раніше зберігались у спецфондах (Сенченко, М. І. 2011, с. 192). У вересні 1990 р. в бібліотеці відкрили зал зарубіжної україніки, основою фондів якого стало «близько 6,5 тисяч книжок і журналів, які понад 30 років перебували під суворою заборонаю і зберігались у спецсховищах» (Сенченко, М. І. 2011, с. 228). Це насамперед видання української діаспори, література про Україну та українців, видана за кордоном. Аналізуючи зміст списків заборонених книжок, С. Білокінь зазначає, що було заборонено все серйозне українознавство, «україніка в принципі, україніка, як така» (Білокінь, С. 1990, с. 76).

Суспільство почало усвідомлювати, яких величезних духовних надбань були позбавлені цілі покоління українців. Повернення до загальних фондів бібліотек багатотомної «Енциклопедії Українознавства» (Наукове товариство ім. Шевченка, 1955–1984), праць Михайла Грушевського, творів письменників і митців «розстріляного відродження» викликало культурний шок у суспільстві й стало справжнім відкриттям для широкого загалу. До загальних фондів бібліотек повернулися бібліографічні та книгознавчі праці Дмитра Дорошенка, Івана Огієнка, Лева Биковського, Петра Зленка, Євгена Юліяна Пеленського, Степана Сірополка, Максима Бойка, Любомира Винара, Дмитра Штогрини та інших авторів.

Наприкінці 1989 р. — на початку 1990-х рр. були передані до загальних фондів НБУВ згадувані покажчики «Леся Українка», «Видання АН УРСР. 1919–1967. Суспільні науки», а також «Бібліографія літератури з українського фольклору» О. Ю. Андрієвського (Київ, 1930), праця О. М. Лейтеса і М. Ф. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)» (Т. 1, 2. Харків, 1928) та інші важливі для інформаційного забезпечення наукових досліджень посібники.

Частково заборонені раніше покажчики поповнили фонди спеціалізованих підрозділів НБУВ (довідково-бібліографічного, стародруків і рідкісних видань та ін.), а основний масив документів склав книжкову колекцію «Реабілітована література», яка включає 14 153 примірники.

В незалежній Україні одним із найголовніших завдань бібліографів, книгознавців стала реалізація проекту «Документальна пам'ять України», формування Українського бібліографічного репертуару, введення до науко-

вого обігу імен та досліджень з історії України, української книги, українознавства. Нині бібліографічні покажчики української діаспори не лише віддзеркалюються в електронних каталогах, є об'єктами метабібліографії (В. Березкіна. Бібліографічні джерела зарубіжної україніки (друга половина XIX — початок XXI ст.). Київ, 2019), а й відцифровуються й розміщуються у складі цифрових колекцій історико-культурної спадщини, Ucrainika (НБУВ), Diasporiana¹, доступні онлайн усім користувачам.

Слід погодитися з думкою укладачів путівника «Галузевий державний архів СБУ» (Київ, 2009) про те, що «Слідами понівечених архівних справ, подібно до зруйнованих архітектурних пам'яток чи втрачених художніх полотен, годилося б укласти окремих путівник, своєрідний мартиролог»². Варто зазначити, що такий мартиролог має бути й на довідкові, бібліографічні праці.

Висновки. Отже, поява на межі 1960–1970 рр. низки бібліографічних посібників з історії української літератури, суспільних наук (народознавства, археології), а також персональних покажчиків, присвячених творчості Лесі Українки і Павла Тичини була наслідком лібералізації суспільно-політичного життя України за часів хрущовської відлиги. Однак унаслідок повернення до тоталітарних методів державного управління, посилення боротьби радянської влади з українськими дисидентами-шістдесятниками, патріотичною інтелігенцією такі покажчики ставали об'єктами посиленої уваги радянської політичної цензури, що спричиняло їх заборону на різних етапах підготовки або вилучення з книжкового обігу після виходу з друку. Традиційно були недоступні для широкого загалу читачів і покажчики української діаспори, надіслані до бібліотек України.

Поява покажчиків, які заборонялися до друку або вилучалися через наявність у них бібліографічних описів праць дисидентів пояснюється й тим, що переслідування інакодумців-шістдесятників затягнулося на роки, інформація про заборонені їхні твори (кількість яких постійно зростала) була не завжди відома або надходила до бібліографів із запізненням.

Влада вилучала з книготоргівельної мережі, загальних фондів бібліотек покажчики, у яких містилися короткі згадки про дисидентів та їхні праці. Однак певний час вона не встигала одночасно контролювати боротьбу з інакодумством і підготовку бібліографічної продукції, яка містила праці, що суперечили комуністичній ідеології, тому забороняла покажчики уже після їх виходу з друку, згодом — під час подання до друку.

Підготувати й видати покажчики з забороненим змістом можна було лише під грифом «для службового користування», але такі посібники також потрапляли до спецфондів і були недоступні для користувачів у 1970–1980-ті рр.

¹ <https://diasporiana.org.ua/>

² Галузевий державний архів СБУ: путівник / автори-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.), О. Іщук, С. Кокін [та ін.]. Харків: Служба безпеки України, 2009. С. 14.

Безпосередні причини заборони проаналізованих у статті бібліографічних видань у зазначений період були зумовлені поданою в них інформацією не лише про праці дисидентів, а й про твори українських учених, митців періоду українізації 1920-х рр., героїв та учасників Української революції й національно-визвольного руху, окремі доробки культурних і наукових діячів української еміграції та діаспори. Такі бібліографічні видання містили описи творів, які суперечили тодішній політиці керівництва СРСР щодо злиття народів, формування єдиного «радянського народу», що супроводжувалася русифікацією.

Нині заборонені в радянський час до друку або вилучені з бібліотечного обігу бібліографічні посібники є бібліографічною рідкістю, залишаються маловідомими. З огляду на це, існує потреба не лише створити реєстр таких бібліографічних покажчиків, своєрідний мартиролог, але й віднайти їхні рукописи, ввести їх до наукового обігу.

Бабич, Є. 1988. Закриті фонди і «реабілітовані книжки». *Культура і життя*. 10 лип. Білокінь, С. 1990. На полицях спецфондів у різні роки. *Слово і час*. № 1. С. 69–76. Білокінь, С. 1991. Про становище української бібліографії. *Слово і час*. № 11. С. 82–87. Гольденберг, Л. 1994. Бібліографічна справа в Україні за умов державно-партійної цензури. *Український історик*. № 1/4. 253–261.

Грама, В. М. & Федорова, П. Ю. 1999. Матеріали до мартироложної бібліографії України: визначення, проблеми розробки, шляхи та напрями розвитку. Ч. I. *Вісник Харківської державної академії культури*. Вип. 1. 68–73.

Добко, Т. В. 2020. Неопублікований бібліографічний покажчик, присвячений Павлу Тичині. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 25. С. 220–232. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.220>

Дубровіна, Л. А. & Онищенко, О. С. 2008. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1965–1991. Київ.

Ісаєвич, Я. Д. 1996. Українознавство: проблеми бібліографії та інформатики. *Українська біографістика*. Вип. 1. С. 109–115.

Ісаєвич, Я. 2006. Українське книгознавство: етапи розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство*. Вип. 1. С. 7–19.

Кирієнко, О. Ю., 2013. Цензура в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я. Київ: Наукова думка. С. 448–454.

Костишева, С. 2005. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 13. С. 107–117.

Наулко, В. Людина, яка мужньо долає життєві перепони (до 80-річчя від дня народження В. Т. Зінича. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 5. С. 106–110.

Сенченко М. І. 2011. *Центральна наукова бібліотека АН УРСР у пошуках досконалості: 1985–1992. Моє бібліотечне життя*. Київ.

Федотова, О. 2005. Ідеологічний контроль бібліографічної продукції в Україні на поч. 70-х років ХХ ст. *Вісник Книжкової палати*. 2005. № 3. С. 34–36.

Федотова, О. О. 2009. *Політична цензура друкованих видань в УСРР — УРСР (1917–1990 рр.)*. Київ, 2009.

Шаповал, Ю. І. 2001. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ.

Babych, YE. 1988. Zakryti fondy i «reabilitovani knyzhky» [Non-Public Funds and «Rehabilitated Books»]. *Kul'tura i zhyttya*. 10 lyp. [in Ukrainian].

Maksymenko, F. P. & Riabokon, V. M. 1971. *Bibliohrafiy zarubizhnykh vydan z istorii Ukrainy [Bibliographies of Foreign Publications on the History of Ukraine: Bibliographer. Index]*: bibliohr. pokazhch. Kyiv. [in Ukrainian].

Bilokin', S. 1990. Na politsyakh spetsfondiv u rizni roky [On the Shelves of Special Funds in Different Years]. *Slovo i chas*. № 1. S. 69–76. [in Ukrainian].

Bilokin', S. 1991. Pro stanovyshe ukrayins'koyi bibliohrafiy [On the State of the Ukrainian Bibliography]. *Slovo i chas*. № 11. S. 82–87. [in Ukrainian].

Hol'denberh, L. 1994. Bibliohrafichna sprava v Ukraini za umovy derzhavno-partiinoi tsenzury [Bibliographic Services in Ukraine under Conditions of State and Party Censorship]. *Ukrainsky istoryk*. № 1/4. S. 253–261. [in Ukrainian].

Hrama, V. M. & Fedorova, P. YU. 1999. Materialy do martyrolohichnoi bibliohrafiy Ukrainy: vyznachennia, problemy rozrobky, shliakhy ta napriamy rozvytku [Materials for the Martyrological Bibliography of Ukraine: Definitions, Problems, Ways and Directions of Development]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kul'tury*. 1999. Vyp. 1. S. 68–73. [in Ukrainian].

Dobko, T. V. 2020. Neopublikovanyi bibliohrafichnyi pokazhchik, prysvyachenyi Pavlu Tychyni [Unpublished Bibliographic index Dedicated to Pavlo Tychyna], *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. № 25. S. 220–232. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.220>

Dubrovina, L. A. & Onyshchenko, O. S. 2008. *Istoriia Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho [History of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 1965–1991*. Kyiv. [in Ukrainian].

Isaievych, YA. D. 1996. Ukrainoznavstvo: problemy bibliohrafiy ta informatyky [Ukrainian Studies: Problems of Bibliography and Informatics]. *Ukrayins'ka biohrafistyka*. Vyp. 1. S. 109–115. [in Ukrainian].

Isaievych, YA. 2006. Ukrains'ke knyhoznavstvo: etapy rozvytku [Ukrainian Bibliography: Stages of Development]. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya Knyhoznavstvo*. № 1. S. 7–19. [in Ukrainian].

Kyrienko, O. YU. 2013. Tsenzura v Ukraini [Censorship in Ukraine]. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. T. 10: T–YA. Kyiv: Naukova dumka. S. 448–454. [in Ukrainian].

Kostyleva, S. 2005. Dokumenty Holovlitu URSR yak dzherelo vvychennia systemy polityko-ideolohichnoho kontroliu nad drukovanymy ZMI. [Documents of the Golovlit of the USSR as a Source of Studying the System of Political and Ideological Control over the Print Media]. *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky*. Vyp. 13. S. 107–117.

Naulko, V. 2006. Liudyna, yaka cholovikom prykhodyt' zhyttievi perepony (do 80-richchia vid dnia narodzh. V. T. Zynycha) [A Man who Courageously Overcomes Obstacles in Life (Dedicated to the 80th Anniversary of the Birth of V. T. Zinich)]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafii*. № 5. S. 106–110. [in Ukrainian].

Senchenko, M. I. 2011. *Tsentral'na naukova biblioteka AN URSR u poshukakh doskonalosti: 1985–1992. Moie bibliotechne zhyttia [Central Scientific Library of the Ukrainian Academy of Sciences in Search of Perfection: 1985–1992. My Library Life]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Bilokin', S. (comp.) & Buriak, YU. (ed.) 2018. *Spysok represovanoi literatury: dok. i materialy [List of Literature Subjected to Political Repressions]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Fedotova, O. 2005. Ideolohichniy kontrol' bibliografichnoi produktsii v Ukraini na poch. 70-kh rokiv XX st. [Ideological Control of Bibliography Publications in Ukraine in the Early 70's of 20-th Century]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*. № 3. 34–36. [in Ukrainian].

Fedotova, O. O. 2009. *Politychna tsenzura drukovanykh vydan' v USRR — URSR (1917–1990 rr.) [Political Censorship of Printed Materials in the UkrSRR — UkrSSR (1917–1990)]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Shapoval, YU. I. 2001. *Ukraina XX stolittia: osoby ta podii v konteksti vazhkoї istorii [Ukraine in the XX Century: People and Events in Difficult Times]*. Kyiv. [in Ukrainian].

УДК [329.17-054.72:304.4](091)(045)

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264597

К. В. Акименко

ORCID: 0000-0003-1053-0972

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

К. Акуменко

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1950-ті — ПОЧАТОК 1990-х рр.)

*Commemorative Practices of Nationalist Organizations
of the Ukrainian Diaspora (1950's — Early 1990's)*

Статтю присвячено комеморативним практикам націоналістичних організацій української діаспори як елементам культурної політики й засобам формування історичної пам'яті. На основі архівних матеріалів і завдяки широкому залученню пресових видань визначено основні види комеморативних практик та особливості їх змістовного наповнення. Особливу увагу приділено аналізу приводів для їх проведення: відзначення вагомих історичних подій і видатних особистостей відповідно до націоналістичного історичного нарративу, вишанування травматичного досвіду нації, комеморація мілітарного досвіду націоналістичних організацій.

Ключові слова: українська діаспора, націоналізм, націоналістична організація, комеморація, комеморативна практика, Організація Українських Націоналістів.

The article is devoted to the commemorative practices of nationalist organizations of the Ukrainian diaspora as elements of cultural policy and